

Санагурська Г. М.

*Львівська комерційна академія,
асистент кафедри теорії держави і права*

ОСОБЛИВОСТІ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВІДПОВІДНО ДО РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА (XIX – початок XX ст.)

Ключові слова: *майнові відносини, подружжя, шлюбний договір, Звід законів Російської імперії 1832 р., українські землі.*

Keywords: *property relations, marriage, marriage contract, the Set of laws of the Russian empire of 1832, Ukrainian lands.*

Постановка проблеми. Створення сім'ї – це завжди відповідальний вчинок, оскільки виникають цілком нові права та обов'язки, без виконання яких сім'я припиняє своє існування. Майнові відносини, що виникають після укладення шлюбу згодом впливають на самі відносини між подружжям. Тому, від того наскільки законодавець розумно врегулює питання майнових відносин подружжя, залежить подальша доля інституту сім'ї в тій чи іншій державі.

Аналіз досліджень даної проблеми. Окремим аспектам досліджуваної теми приділили увагу такі учені як С. В. Пахман, А. І. Загоровський, К. Д. Кавелін, І. Г. Оршанський, К. П. Победоносцев, М. Ф. Владимирський-Буданов. Важливими для дослідження стали праці сучасних науковців Н. Аніщук, В. М. Іванова, М. В. Гримич, О. Коросташова, З. В. Ромовської., М. М. Трапезникової та ін.

Метою наукового дослідження є визначення особливостей майнових відносин подружжя відповідно до російського законодавства, що діяло на українських землях у XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Майнові відносини українського подружжя у XIX – на початку XX ст. врегульовувалися відділенням

другим “Про права на майно” (ст. 109–118), Книги “Зводу законів цивільних”, Т. X, Зводу законів Російської імперії 1832 р. (далі Звід).

Характерною особливістю Зводу законів Російської імперії 1832 р. була відсутність спільної власності подружжя, зокрема укладення шлюбу не передбачало встановлення спільності подружнього майна (ст. 109) [1, 40]. Усе майно, що належало подружжю при одруженні та придбане згодом становило окрему власність кожного з них [2, с. 12].

Особливу увагу у Зводі приділено приданому дружини та майну, яке вона набула, успадкувала, чи яке було подароване (ст. 110) [2, 12]. Придане дружини, а також “имение, приобретенное через куплю, дар, наследство или иным законным способом”, визнавалося окремою власністю [3, 366]. Натомість В. М. Іванов зазначав, що поширення російського законодавства призвело до втрати дружиною права вільно розпоряджатися своїми речами, а у разі одруження з чоловіком іншого стану змінювався і її соціальний стан [4, 307].

У законі не було визначення поняття “придане”. За звичаєвим правом українців, приданим вважалося майно, яке виділялося зі спільного майна однієї родини і передавалося за шлюбною угодою іншій родині за нареченою (невісткою) або нареченим (зятем-приймаком) у власність чи в користування. Приданим могло бути і майно, самостійно зароблене молодим чи молодою [5, 170]. М. В. Гримич зазначала, що право на отримання приданого було єдиним стабільним майновим правом жінки [6, 160]. Виокремлення норми щодо власності жінки, на нашу думку, було не випадковим. Так законодавець наголошував на особливому ліберальному ставленні до прав жінки. У цьому разі жінка виступала не як об’єкт покори чоловікові, а як самодостатній суб’єкт з власними правами.

Характерним було те, що кожен із подружжя міг вільно розпоряджатися власним майном, керувати ним на свій розсуд, не питаючи дозволу другого. Звід забороняв без правового повноваження розпоряджатися власністю одне одного (ст. 114, 115).

Однак, попри самостійність жінки у розпорядженні власним майном, все ж траплялися випадки, коли на це була затребувана згода чоловіка. Зокрема жінки без згоди чоловіків не могли видавати векселі. Заміжні жінки не могли виписувати на себе векселі і передавати їх з поверненням на себе без дозволу своїх чоловіків. Таке

обмеження було закріплено російським законодавством 1862 р. та стосувалося простих векселів. Дружина без згоди чоловіка не могла укласти договір особистого найму (ст. 2202). Особистий договір безпосередньо суперечив принципам чоловічої влади, бо, відповідно до нього, дружина підпорядковувалась особистій владі іншої особи – наймача. Виконання зобов'язань за цим договором могло відтак перейти в зіткнення як обов'язку дружини не залишати чоловіка, так і з її загальним обов'язком коритися чоловікові. Тому закон і вимагав дозволу чоловіка як доказу відмови від таких прав на особистість дружини, яких він міг позбутися з прийняттям дружиною зобов'язань, що впливали з договору особистого найму [7, с. 107]. Жінки не мали права на опіку над неповнолітніми дітьми і не могли розпоряджатися нерухомим майном [8, 49].

На відміну від кодексів європейських країн XIX ст. (Франції, Польщі, Австрійської імперії), Звід законів Російської імперії 1832 р. не передбачав укладення шлюбного договору для врегулювання майнових відносин між подружжям. Укладаючи договори між собою, подружжя керувалося загальними засадами укладення цивільно-правових угод. Як виняток, законодавець передбачав можливість укладення шлюбного договору між особами неправославного віросповідання (ст. 75). М. М. Трапезнікова, досліджуючи архівні матеріали, дійшла висновку, що в Російській імперії XIX – початку XX ст. існувала практика укладення шлюбних договорів між особами Імператорського Дому [9, с. 9]. Попри те, що у Зводі законів Російської імперії не було визначено поняття шлюбного договору та норм про шлюбний договір для православного населення, М. М. Трапезнікова стверджує, що у судовій практиці це питання було достатньо врегульоване. Відтак учена дійшла висновку, що інститут шлюбного договору самостійно формувався у межах звичаєвого права. Спори, пов'язані зі змінами та розірванням шлюбного договору, розглядали волосні суди [9, 17].

Слід зазначити, що законодавець передбачав можливість подружжя укладати між собою цивільно-правові угоди на загальних засадах. Подружжя могло продавати чи дарувати свою власність одне одному на загальних підставах (ст. 116), вільно здійснювати кредитування один одного і вступати між собою “у всякого роду зобов'язання” (ст. 117) [2, 12, 13].

Окремі норми, що регулювали майнові відносини між подружжям, виходили за межі Книги першої “Зводу законів цивільних”, що регулював винятково шлюбно-сімейні відносини. Зокрема Книга третя “Зводу законів цивільних” визначала долю майна подружжя у разі смерті одного із них: кожна зі сторін за законом отримувала сьому частину від нерухомої власності і четверту – з рухомої (ст. 1148, 1153) [2, с. 98–99]. Що стосується спадку власності чоловіка після його смерті, то дружина була до певної міри обмежена у праві на отримання відповідної частки майна нарівні з дітьми (ст. 1128) [2, 97]. Після смерті чоловіка дружина користувалася і вином (виділена частка з майна чоловіка), і посагом (майно, виділене батьком для одруження) [10, 120].

Цілу низку договорів, які могло укладати подружжя, регулювали й інші Книги “Зводу законів цивільних”, зокрема: 1) записаний у заповіті договір довічного утримання з певними обмеженнями для родових маєтків (ст. 533, 534) [2, 57]; 2) запис на свою користь іпотечного кредиту, контрактів тощо. Заборона існувала на укладення договорів, метою яких було перереєстрація на інших осіб власності для ухилення від сплати боргів (ст. 1529) [2, 130].

Подружжя укладало нотаріально засвідчені договори приватного характеру (ст. 1531) [2, с. 130], що могли бути припинені будь-коли (ст. 1545) [2, 132]; забезпечені поручительством, нерухомою власністю і через заставу рухомого майна. Подружжя могло бути спільниками щодо майна і могли надавати повноваження одне одному у веденні майнових справ (ст. 2293) [2, 167].

Відповідно до ст. 106 Зводу обов’язком чоловіка було утримання дружини [2, с. 12]. Водночас становить інтерес той факт, що, відповідно до рішення російського сенату від 1901 р., чоловік міг не оплачувати продукти, які дружина взяла в кредит для потреб родини, оскільки вона володіла власним маєтком [11, 111–112]. Норми, за якими дружина зобов’язана була брати участь у витратах шлюбного і сімейного життя, не були передбачені у жодному європейському законодавстві.

Попри те, законодавство розвинутих європейських країн XIX ст. доволі неоднозначно регулювало майновий статус дружини. Наприклад, в Англії чоловікові належала вся рухома власність дружини. Французьке законодавство передбачало право чоловіка розпоряджатися всім майном жінки без її згоди. У Німеччині, у разі розлучення,

сімейне майно залишалося у власності чоловіка навіть тоді, коли більша частина майна була придбана дружиною. Правове становище жінки у цих країнах значно поліпшилось наприкінці XIX ст. Відповідно до законів, прийнятих 1870, 1882 і 1893 рр. у Великобританії, у власність жінки переходило не тільки принесене нею майно у шлюб, а й усе, що заробила чи отримала в подарунок або в спадок. У Франції в 1907 р. було прийнято закон, за яким жінка мала у своїй власності все, що самостійно надбала чи отримала у спадок або в дарунок. Чоловік втратив право розпоряджатися особистим майном жінки. Закони 1874 р. у Швеції та 1880 р. в Данії забезпечили дружині право вільно розпоряджатися, тим майном, що зароблено її власною працею [12, 260–261].

Аналізуючи правове становище української жінки історичного минулого, Н. Аніщук зазначила, що зі середини XIX ст. права жінок значною мірою були обмежені, порівняно з чоловіками. “Даний документ (*Звід законів Російської імперії – Г. С.*)” мав дискримінаційний характер щодо жінок з питань розділу майна”. Н. Аніщук стверджує, що юридичний статус жінки був доволі незалежним, зокрема у праві роздільної власності, що давало дружині економічну незалежність у шлюбі. Іншою позитивною рисою Зводу, на думку вченої, було законодавче закріплення неприпустимості фізичного насильства над жінками як засобу впливу на них [13, 156].

Відділення друге містило низку особливих статей, призначених для застосування у Лівобережній Україні (Полтавська і Чернігівська губернії), що регулювали майнові відносини подружжя. Як і за загальноімперськими законами, посаг дружини вважався окремою її власністю, однак у зазначених губерніях він перебував у спільному володінні і користуванні подружжя [1, 455]. Під час подружнього життя дружина не могла робити жодних розпоряджень без згоди чоловіка, які б обмежували чи порушували його права щодо спільного користування її посагом [1, 41]. Певні обмеження також стосувалися майна чоловіка [14, 130].

Порівнюючи особливі для Полтавської та Чернігівської губернії положення із загальноімперськими нормами, О. Коросташов зазначав, що в українських губерніях права жінки були значно обмеженими, порівняно із правами чоловіка [14, с. 129].

Зокрема, згідно з Литовським статутом 1588 р. (арт. XVII), який був джерелом особливих постанов для Полтавської та Чернігівської

губерній, вимагала не тільки згода дружини на відчуження майна чоловіка як забезпечення приданого, а й свідомої такої згоди перед судом (ст. 111) [2, 12].

У разі розірвання шлюбу в Чернігівській або Полтавській губерніях було передбачено особливі наслідки щодо спільного майна подружжя (ст. 118 Зводу) [2, 13].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що майнові відносини подружжя формувалися на основі повної роздільності. Російське законодавство не передбачало укладення шлюбного договору, однак подружжя могло укласти угоди між собою на загальних засадах укладення цивільно-правових угод. Як виняток, законодавець передбачав можливість укладення шлюбного договору між особами неправославного вірування.

Закріплення на законодавчому рівні роздільної власності подружжя, на нашу думку, щонайменше суперечило засадам міцності шлюбу та, однозначно, було недоцільним. Шлюб – це всеохоплююче явище, яке передбачає повне співжиття подружжя. Відтак виникає питання: яким чином подружжя могло жити за роздільної системи та водночас бути близьким одне одному? Поділяємо позицію вчених про те, що повна роздільність майна ні до чого не призводила, а майнова самостійність дружини в шлюбі здебільшого була фікцією.

Список використаних джерел

1. Пахман С. В. История кодификации гражданского права: в 2 т. / С. В. Пахман. – СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. – Т. II. – 485 с.
2. Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Петербургъ, 1912. – Том X. Часть Сводъ законовъ гражданскихъ. – Кн. 1. О правах и обязанностяхъ семейственныхъ. – Издание 1900 г. – С. 1–33.
3. Історія держави і права України: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 656 с.
4. Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. М. Іванов. – К.: МАУП, 2006. – 728 с.
5. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник / З. В. Ромовська. – К.: Права Єдність, 2009. – 498 с.
6. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початок XX століття / М. В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

7. **Оршанский И. Г.** Исследования по русскому праву семейному и наследственному / И. Г. Оршанский. – СПб.: В типографии В. Безобразова и К, 1877. – 499 с.
8. **Гончаров Ю. М.** Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в: монография / Ю. М. Гончаров. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.
9. **Трапезникова М. М.** Возникновение и развитие законодательства о брачном договоре в древнерусском и российском государстве в X – начале XX в.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / М. М. Трапезникова. – Ставрополь, 2005. – 24 с.
10. **Історія держави і права України:** навчальний посібник / І. Я. Вдовичин, В. В. Смолей. – Львів, 2012. – 344 с.
11. **Россия. Гражданский Кассационный Департамент Правительствующего Сената.** Полный свод решений Гражданского Кассационного Департамента Правительствующего Сената. – Екатеринославль: Типография книгоиздательства Л. М. Рутенберга, 1903. – Т. 3. – 638 с.
12. **Семенов Ю. И.** Происхождение брака и семьи / Ю. И. Семенов. – М.: Мысль, 1974. – 309 с.
13. **Аніщук Н.** Правове становище українських жінок в історичному минулому / Н. Аніщук // Право України. – 2002. – № 3. – С. 155–157.
14. **Коросташов О.** Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX ст. / О. Коросташов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 129–132.

Анотація

У статті розглянуто особливості майнових відносин подружжя відповідно до російського законодавства, що діяло на українських землях у XIX – на початку XX ст. З'ясовано, що майнові відносини подружжя формувалися на основі повної роздільності. Досліджено, що російське законодавство не передбачало укладення шлюбного договору, однак подружжя могло укладати угоди між собою на загальних засадах укладення цивільно-правових угод. Встановлено, що Звід законів Російської імперії 1832 р. містив низку особливих статей, призначених для застосування у Лівобережній Україні (Полтавська і Чернігівська губернії), що регулювали майнові відносини подружжя.

Annotation

In the article the features of the property relations of spouses in accordance with Russian legislation in force in the Ukrainian lands in the XIX – early XX century. It was found that the property relations of spouses formed in full resolution. Investigated that Russian law does not provide for the marriage contract, but the couple could enter into agreements with each other on a common basis making civil contracts. Established that the Set of laws of the Russian empire of 1832, contained a number of exceptional items intended for use in the Left-Bank Ukraine (Poltava and Chernihiv province) governing property relations between spouses.